

Szabó András

Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588

Gyulafehérvár 1542 után lett először I. (Szapolyai) János magyar király özvegyének, Jagelló Izabellának a székhelye.¹ Néhány éves Habsburg-uralom (1552–1556) után fiával, János Zsigmonddal együtt 1557-ben tért újra vissza Erdélybe, s beköltözött ismét az egykori püspöki palotába.² A keleti királyság, majd az alakulóban lévő erdélyi fejedelemség „fővárosa” tulajdonképpen csak egy viszonylag kicsi mezőváros volt, amelynek az uralkodó volt a földbirtokosa. A fallal körülvett vár lakosságának jelentős részét tették ki a katonák és hivatalnokok, az udvar szolgálattevői, illetve azok családtagjai, polgár ebben az időben kevés volt, azok is a külvárosban laktak.³ Az 1550-es években döntő vallási változások következtek be a városban: a két nagy kolostor kezdett kiürülni, a domonkosok 1553-ban már az elköltözésüket tervezgették, s 1556-ban ők és a másik rend, az ágostonos remeték is elhagyták Gyulafehérvárt.⁴ Az egykori domonkos kolostor⁵ 1557-ben lett protestáns iskolává.⁶ A protestánsok viszont csak későn, 1565-ben kapták meg a püspöki székesegyházat,⁷ amelyet akkor még egy átjáró kötött össze a palotával.⁸

Nem ismerjük az első protestáns lelkész és tanár nevét, csak azt tudjuk, hogy 1558-ban indult meg az a folyamat Erdélyben és Kelet-Magyarországon, amelynek eredményeképpen

Szabó András (1954) – az MTA doktora, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Selye János Egyetem, Révkomárom (Komárno), szabo.andras@hungarnet.hu

¹ Oborni Teréz: *Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551)*. Történelmi Szemle LI(2009). 21–44; Kovács András: *Fejedelmi építkezések Erdélyben*. Korunk, III. folyam XXIV(2013). 3. sz. 70–72, 78–79.

² A palotáról lásd Kovács András: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. 240–241, 244–245, 247; Kovács András, *Fejedelmi építkezések Erdélyben 70–72*.

³ *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Kiad. Kovács András. Kvár 1998 (Erdélyi Történelmi Adatok VI.2). 7; *Monumenta antiqua Hungariae*. Edidit Ladislaus Lukács S. I. Romae 1976. (Monumenta historica Societatis Iesu 112). 201.

⁴ Romhányi Beatrix: *Kolostorok, társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Bp. Arcanum CD ROM, 2008; Kovács András (2005) *i. m.* 246, 248. – A kolostorok helyéről, amint szó lesz még róla, a források ellentmondóan nyilatkoznak.

⁵ A Szent Mihály utca északi során fekvő épületet és templomát, amely jól látható a város első, 1711-es Visconti-féle alaprajzán is, a források többsége domonkos kolostornak nevezi, kisebbsége ágostonosnak vagy bernardinusnak, ezért a kutatás mindmáig nem tudott ebben a kérdésben biztosat mondani. – Lásd a 4. jegyzetet! – A Visconti-féle alaprajz = Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Bp.–Kvár 2006, 43.

⁶ Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. Kvár 1839. 93; P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed 1868. 9.

⁷ Giovannandrea Gromo: *Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno (Sec. XVI)*. Közli Aurel Decei. Apulum II(1943–1945). 174–175; Gudor Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolensis Reformatae Relatoria (1754)*. Kvár–Barót 2012 (Erdélyi Egyháztörténeti Könyvek 1). 107.

⁸ Kovács András (2005) *i. m.* 241.

szétvált a két nagy protestáns felekezet, a lutheránus és a református.⁹ A magyar lakosság többsége – így a gyulafehérváriak is – református lett. Az 1560-as évek közepén néhány hitvita a gyulafehérvári székesegyházban zajlott, ezeket János Zsigmond fejedelem az átjárón keresztül az ágyából és asztalától hallgatta.¹⁰ 1560-tól Gyulai Pál lett a protestáns (ekkor már inkább református) iskola rektora.¹¹ Az ő személye körül óriási zűrzavar van, ugyanis három ilyen nevű kortárs is élt Erdélyben. Az első katolikus pap, somlyói főesperes volt, a második a mi gyulafehérvári rektorunk, a harmadik pedig abafáji Gyulay Pál, egy művelt, Padovában is tanult antitrinitárius nemes. Gyulai Pál rektor talán a bolognai egyetemen is megfordult, s 1567 táján csatlakozott az újonnan alakulóban lévő antitrinitárius felekezethez.¹² A vallási ügyeket a székvárosban ekkor már négy éve a betegeskedő János Zsigmond fejedelem olasz udvari orvosa, Giorgio Blandrata mozgatta.¹³ Gyulai 1568 márciusában részt vett és többször röviden hozzászólt a reformátusok elleni hitvitán, amelyet szintén a gyulafehérvári székesegyházban tartottak. A reformátusok által vezetett jegyzőkönyv ugyan gyulafehérvári rektornak nevezi őt, azonban ők nem lehettek tisztában a friss helyi eseményekkel.¹⁴ Talán a püspöki váralja plébániatemplomának papja lehetett,¹⁵ mert saját pártjának jegyzőkönyve szerint ekkor már más tanárai voltak a helyi iskolának: Óvári Benedek rektor és Gregor Wagner lektor, ők vezették az antitrinitáriusok részéről a jegyzőkönyvet.¹⁶ Azt teljességgel kizárhatjuk, amit a szakirodalom egy része állít, hogy két rektora lett volna egy időben a tanintézménynek.¹⁷ A székváros jelentőségét mutatja így is, hogy antitrinitárius iskolájában két tanár dolgozott (a korban csak a legjelentősebb iskolákban volt így). A fejedelemnek nagyralátó tervei voltak a tanintézménnyel, egyetemmé kívánta fejleszteni, s professzorává meghívta a neves hugenotta tudóst, Pierre de La Ramée-t (Petrus Ramus) és a Bázelen élő Celio Secundo Curionét.¹⁸ Egy kulturális centrumnak nyomdára is szüksége volt: 1567–1568-ban itt működött Raphael Hoffhalter műhelye. Miután Hoffhalter 1568-ban meghalt, nyomdája még egy évig dolgozott özvegye és az iskola lektora, Gregor Wagner neve alatt. Wagner életéről és tevékenységéről ezen túl semmilyen adat nem ismert. A nyomdai felszerelés nagy részét 1571 után elvitte magával Nyugat-Dunántúlra a nagykorúvá vált Rudolf

⁹ Márta Fata: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700.* Hrsg. von Franz Brendle und Anton Schindling. Münster, Aschendorff 2000. (Katolisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60.) 104–105.

¹⁰ Kovács András (2005) *i. m.* 241.

¹¹ Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története.* I. Fordította Márkos Albert, bev. Balázs Mihály, kiad. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kvár 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4.1.) 405.

¹² Szabó György: *Abafáji Gyulay Pál.* Bp. 1974 (Humanizmus és Reformáció 3). 4–7; Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története.* Bp. 2009. 249–256.

¹³ Márta Fata *i. m.* 105, 108–109, 171–173; Horn Ildikó *i. m.* 44–46.

¹⁴ Heltai Gáspár, *Disputatio in causa sacrosanctae et semper benedictae Trinitatis...*, Kvár Heltai, 1568. A 2r, O 4v, Y 3r–v.

¹⁵ Kovács András (2005) *i. m.* 248–249.

¹⁶ Dávid Ferenc: *Brevis enarratio disputationis Albanae ... anno Domini 1568...*, Gyulafehérvár, Hoffhalter, 1568. aa 3v.

¹⁷ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp. 1977 (Humanizmus és Reformáció 6). 25, 357; Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István *i. m.* 405.

¹⁸ Kovács András (2013) *i. m.* 72, 78; Pálfi József: *Református felsőoktatás Erdélyben. Universitassors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig.* Kvár 2009. 61–69. – A tervekben Szamosközy István szerint Szászsebes szerepelt, ahová János Zsigmond a fővárost is át akarta helyezni.

Hoffhalter,¹⁹ az itt maradt eszközök pedig elpusztultak, amikor 1580. június 21-én villám csapott a löportoronyba.²⁰

1567–1568-ban Császmái Istvánt említik mint Gyulafehérvár lelkészét, működésének színtere feltehetően a fejedelmi palota melletti székesegyház volt. Császmái azáltal lett hírhedt a korban, hogy mint a nyomda felügyelője magyar szöveggel is kiadta az antitrinitáriusok gúnyrajzait a Szentháromságról.²¹ A fejedelem udvari prédikátora ugyanakkor 1564 óta Dávid Ferenc volt,²² aki az 1560-as évek végén egyre több időt töltött uralkodójánál, ezért kolozsvári anyaegyháza 1570-ben figyelmeztette is őt, hogy hagyjon náluk maga helyett egy alkalmas helyettest.²³

Az erdélyi fejedelemség székvárosának vallási helyzetében döntő változást hozott János Zsigmond fejedelem korai, 1571. március 14-én bekövetkezett halála. Utódául az erdélyi országgyűlés május 25-én az antitrinitárius Bekes Gáspár helyett a katolikus somlyai Báthory Istvánt választotta meg. A négy bevett vallás rendszerén alapuló erdélyi politika ugyan elméletileg érvényben maradt, azonban Báthory kezdettől fogva a katolicizmus térnyerését és az „eretnység” visszaszorítását tűzte ki céljául. Első lépéseinek egyike Dávid Ferenc elbocsajtása volt az udvari prédikatori állásból. Még ugyanazon év végén felvette a kapcsolatot a jezsuita renddel, s kérte, hogy két páter jöjjön Erdélybe, ők azonban bár bíztatták a katolikus vallás „helyreállítására”, személyi segítséget egyelőre nem ígértek.²⁴ Ennek háttérében feltehetően politikai okok, a Habsburg-ház és Báthory közötti ellentétek álltak, Miksa császár a színpalak mögött még évekig az erdélyi fejedelem megbuktatásán munkálkodott.

A gyulafehérvári antitrinitárius lelkészek és tanárok 1571 után eltűntek, nyilvánvalóan a fejedelem üzte el őket. Nincs további adat Császmái István lelkészről, s – ahogy említettem – Gregor Wagner segédtanárról és nyomdászról. Gyulai Pál sorsáról sem tudunk semmit, sem az 1574-es,²⁵ sem az 1579-es szakirodalmi adat a jelenlétét nem igazolja.²⁶ Talán azonos azzal a gyulai Gyulay Pállal, akinek 1590-ben az özvegyét említik.²⁷ Óvári Benedek rektor már korábban elhagyta Gyulafehérvárt: 1569 őszén több társával együtt ténitő körútra indult a török

¹⁹ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 62

²⁰ Aranyosrákosi Székely Sándor *i. m.* 114. A szerző szerint az uralkodó a jezsuitáknak adta át a nyomdafelszerelést. A robbanásban húsz ház, egy egész utca semmisült meg, megsérült a székesegyház teteje, s a vár épületei közül egy sem maradt teljesen épen. Lásd még Lukács László *i. m.* (1976) 71, 87–88.

²¹ János Herner: *István Császmái = Ungarländische Antitrinitarier (Tamás Arany, István Basilius, István Császmái, Lukács Egri, Elias Gczmidtele)*. Einleitung von Mihály Balázs, Baden-Baden & Bouxviller 1990. (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XII.) 105–126.

²² Balázs Mihály: *Dávid Ferenc életútja*. Keresztény Magvető CXIV(2008). 173–202.

²³ Aranyosrákosi Székely Sándor *i. m.* 94.

²⁴ *Monumenta antiqua Hungariae. I. 1550–1579*. Edidit Ladislaus Lukács S. I. Romae 1969. (Monumenta historica Societatis Iesu 101.) 391–401.

²⁵ Papp Márta abafáji Gyulay Pálról forrás megadása nélkül azt írta, hogy 1574-ben Gyulafehérvárott Báthory István titkára volt. Mivel a nevezett ekkor már nem tartózkodott Erdélyben, Szabó György monográfiája ezt a kijelentést tévesen az iskolamester Gyulai Pálra vonatkoztatta. Papp Márta: *Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái*. Bp. 1940 (Értekezések a magyarországi latinság köréből 2.) 62; Szabó György *i. m.* 7.

²⁶ Gyulafi Lestár szerint 1579-ben Gyulafehérvárott mint helybeli rektor vett részt a Dávid Ferencet elítélő gyűlésen. Mint látni fogjuk, ez teljesen kizárt, Gyulafi több mint egy évtizeddel korábbi adatokat kever ide, ezért szerepelteti ugyanitt a már rég halott Csáky Mihályt (†1572) is. – Gyulafi Lestár *följegyzései 1565–1605*. Kiad. Szabó Károly = *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*. Bp. 1881 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 31.) 16; Szabó György *i. m.* 4.

²⁷ Szabó György *i. m.* 7–8.

hódoltság területére, s ennek következtében Temesvároton lett prédikátor. Később, 1579-ben már mint simándi lelkész tiltakozott Dávid Ferenc letartóztatása ellen, s ez róla az utolsó hírnök.²⁸

Mivel az új fejedelem sem katolikus papot, sem jezsuita szerzetest nem tudott a székvárosába csábítani, valláspolitikája első lépésben arra irányult, hogy megerősítse az antitrinitáriusok legnagyobb ellenfeleit, a reformátusokat. Ehhez tudós prédikátorokat kellett szereznie, ezért először a saját fejedelemségében nézett körül. Bátyjának, Báthory Kristófnak²⁹ a felesége, Bocskai Erzsébet református volt,³⁰ ezért az ő kedvenc papját, Károlyi Pétert³¹ szólította meg. Mivel Károlyi nem akarta otthagyni Váradot, a fejedelem a Magyar Királyság területén lakó rokonokhoz fordult. Testvére, somlyai Báthory Anna a család egy másik ágából származó ecsedi Báthory Györgyhöz ment feleségül, aki a reformáció s azon belül a református egyház nagy támogatója volt.³² Az ő birtokukon, az északkelet-magyarországi Varannón viselt lelkészi hivatalt Ilosvai Benedek magiszter, aki elfogadta a meghívást, s legkésőbb 1573 körül elfoglalta a gyulafehérvári plébánosi állást.

Amíg idáig eljutott, eléggé nagy utat tett meg.³³ Születési évét nem ismerjük, idehaza a reformáció egyik legfontosabb tanintézményében, a bártfai gimnáziumban végezte a tanulmányait. 1558. július 7-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de zsebében ekkor már ott volt egy más egyetemen (nem tudjuk melyiken) szerzett magiszteri cím is. Ugyanezen év végén tagja lett a magyar diákok társaságának, az ún. Coetus Ungaricusnak, s még két évig hallgathatta legfontosabb pártfogójukat, Philipp Melanchthont. 1563 tavaszán látogatott először haza, meg is nősült, de véglegesen csak 1564 nyarán tért vissza Magyarországra. A wittenbergi egyetem teológiai kara levélben ajánlotta őt János Zsigmond erdélyi fejedelemnek, de ekkor még megmaradt a szülőföldje környékén. Hazaérkezésekor már Északkelet-Magyarországon is javában tartottak a viták a lutheránusok és a reformátusok között, s Ilosvai egyike volt azon keveseknek a magyar nemzetiségű prédikátorok közül, aki nem csatlakozott a reformátusokhoz. 1565. február 20-án szentelték fel lelkésznek, első szolgálati helye a tokaji borvidéken fekvő Tállya mezőváros volt. 1568-ban részt vett az antitrinitárius Egri Lukácsot³⁴ elítélő kassai zsinaton, majd legkésőbb a következő esztendőben ő is átlépett a kálvinista felekezethez, s ecsedi Báthory György szolgálatába lépett. Mint a család udvari papja írta 1571-ben egyetlen ránk maradt művét, amely nem más, mint egy

²⁸ Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István *i. m.* 312–324; Zoványi Jenő *i. m.* 45, 133.

²⁹ Horn Ildikó: *Báthory Kristóf. = Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, I. Akadémia–Bylica. Főszerk. Kószeghy Péter. Bp. 2003. 301–302. (A továbbiakban: MAMÚL)

³⁰ A Bocskai családról Szabó András: *Az ismeretlen kismarjai Bocskai család*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica XIII(2008). 2. 167–185. – http://www.uni-miskolc.hu/~philos/2008_tom_XIII_2/167.pdf

³¹ Károlyi Péter (1543–1576) nagyváradi református lelkész, ebben az időben a bihari egyházmegye seniora (esperese), részt vett az 1560-as évek hitvitáiban, többek között 1568-ban Gyulafehérváron is jelen volt. 1573-ban a tiszántúli református egyházkerület szuperintendensévé (püspökévé) választották. – MAMÚL V. (2006) 127.

³² Baráth Béla Levante: *Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyirbátor reformációjához*. Egyháztörténet IX(2008). 2. 26–52.

³³ Az Ilosvai Benedekről szóló életrajzi adatokat lásd Szabó András: *Ilosvai Benedek gyulafehérvári plébános. = Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bútskey István tiszteletére*. Szerk. Imre Mihály et al. Debrecen 2011. 627–633.

³⁴ Szabó András: *Lukács Egri. = Ungarländische Antitrinitarier (Tamás Arany, István Basilius, István Csázmai, Lukács Egri, Elias Gczmidela)*. Einleitung von Mihály Balázs. Baden-Baden & Bouxviller 1990. (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XII.) 127–150.

latin nyelvű vers (epithalamion) ecesdi Báthory Erzsébet és Nádasdy Ferenc lakodalmára.³⁵ A fiatal menyasszonyról akkor még senki sem gondolta volna, hogy egy koncepció per vádaskodásai nyomán később mindenféle rémtörténetek kapcsolódnak majd a nevéhez.

Gyulafehérvárra való megérkezését követően próbálták Ilosvait átcsábítani Nagyenyedre és Szászvárosba is, de a fejedelem nem engedte el maga mellől, helyette utasította, hogy a Habsburgok által uralt országrészből hívjon be ismerős lelkészeket, amit ő meg is tett. Nagy szerepe volt az erdélyi református egyház újjászerveződésében,³⁶ s halála előtt a gyulafehérvári egyházmegye seniori (esperesi) tisztét is viselte.³⁷ Ilosvai látta el az iskola felügyeletét is, a gyulafehérvári–nagyenyedi kollégium hagyománya szerint ő fogalmazta a tanintézmény első törvénykönyvét.³⁸ Mivel bártfai diák volt, az ottani iskolai törvények lehettek a mintái, de végső soron Melanchthon iskolateremtő hagyományát képviselte.

Egyházi és iskolai feladatai mellé rövidesen állami megbízatás is társult, a szekularizált és átalakított gyulafehérvári káptalan vezetője lett, s tisztességes megélhetést biztosító fizetést kapott.³⁹ Ugyanakkor a palota és a református templomná vált székesegyház kapcsolata megszakadt, Báthory István ugyanis elbontatta a két épület közötti átjárót.⁴⁰ Ezt érthetjük szimbolikusan is: a katolikus fejedelem a reformátusok jelenlétét ugyan támogatta, de mégsem szívesen viselte el. 1576-ban, Báthory István lengyel királlyá választásával egészen új helyzet állt elő. A Lengyelországba távozó fejedelem bátyját, Báthory Kristófot nevezte ki vajdává, azaz a helyettesévé. Kristóf a testvéréhez hasonlóan hithű katolikus volt, oldalán egy makacs és okos református feleséggel, Bocskai Erzsébettel, aki lányát, Báthori Krisztinát (későbbi nevén Grizeldiszt) reformátusnak nevelte,⁴¹ s fiát, Zsigmondot is titokban református lelkéssel kereszteltette.⁴² Gyulafehérvárra költözésük után ugyan hivatalosan nem tarthatott református udvari papot, de nem kellett megszíre mennie, csak a szomszédos székesegyházba, ahol Ilosvai Benedek a rendelkezésére állt.

Miután a Báthoryak hatalma megerősödött, s Habsburg-oldalon is egy új császár, Rudolf lépett a trónra, elhárultak a jezsuiták behívásának akadályai. 1579-ben saját kezdeményezésére Erdélybe érkezett Leleszi János atya,⁴³ hogy kiprovokálja a váltást, s kezébe vegye a fejedelemség trónörökösének, Báthory Zsigmondnak a nevelését. Őt pedig aztán követték – most már hivatalosan is – a többiek. Mindezek ellenére Ilosvai Benedeknek az 1580-as években továbbra is szilárd pozíciója volt a korszak Erdélyében. Ennek jele, hogy egy, a kiskorú Báthory Zsigmond nevében kiállított oklevél 1584. szeptember 3-án élete végéig megerősíti a gyulafehérvári plébánosi tisztségben.⁴⁴ Bár az ország kormányzásában továbbra is nagy szerepe volt a református

³⁵ Ilosvai Benedek: *Epithalamion coniugii magnifici domini Francisci Nádasdi [...] et generosae dominae Helizabeth [...]*, Cracoviae, Matthaeus Siebeneicher, 1571.

³⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I. 1556–1604. Bp. 1904. 252–255.

³⁷ Zoványi Jenő i. m. (1977) 73, 100; Gudor Kund Botond i. m. 32, 99, 107–108.

³⁸ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. 11.

³⁹ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. II. (1556–1576). Bp. 1876 (Monumenta Hungariae Historica. Harmadik osztály. Magyar országgyűlési emlékek) 562.

⁴⁰ Kovács András i. m. (2005) 241, 245.

⁴¹ Horn Ildikó: *Báthory András*. Bp. 2002. (Post Scriptum – Életrajzi Monográfiák 3.) 52–58.

⁴² *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Közreadja Szabó András. Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22). 52–54, 142.

⁴³ MAMÜL VI. (2006). 481–482.

⁴⁴ *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. Szerk. Pokoly József. X. évfolyam. Bp. 1911. 155; *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602*. Közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kvár 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3). 171.

katonáknak és értelmiségieknek, valami mégis alapvetően megváltozott: megerősödtek a jezsuiták, akiknek kolozsvári iskolája magához vonzotta a fiatalság eléggé nagy részét. Ez a fejlemény (amely a Báthoryak egyházpolitikájának második lépcsőjét jelentette) a református egyháziakat egyre inkább cselekvésre készítette. Ilosvai továbbra is szívén viselte saját felekezetének jövőjét, ezért küldte tanítványát, a szintén magyarországi származású Laskai Csókás Pétert több alkalommal is külföldi egyetemekre. Laskai egy jezsuiták ellen írott művét ajánlotta Ilosvainak,⁴⁵ s a Genfben tartózkodó diákon keresztül léphetett kapcsolatba a gyulafehérvári lelkész Kálvin utódjával, Théodore de Bèze-zel. Már Bod Péter is tudott róla, hogy Bèze 1585-ben levelet intézett Ilosvaihoz, s idézi is annak tartalmát.⁴⁶ A szövegnek én csak egy 1787-ből származó másolatát ismerem, amely a papír szakadása miatt hiányos, s a másoló sem tudott egy szót elolvasni az eredetiből.⁴⁷ Ha előkerül egy jobb szöveg, érdemes közreadni, annál is inkább, mert a Bèze levelezését kiadó könyvsorozat (s annak 1585-ös kötete) nem tud e levél létezéséről.⁴⁸ A genfi teológus Ilosvai levelére válaszolt, s értesítette arról, hogy Laskai Csókás rövidesen meg fogja kapni az otthonról küldött pénzt. Csatlakozik a címzett elítélő véleményéhez a jezsuitákkal kapcsolatban, az ellentük folytatandó vitákhoz a logika művelését ajánlja, s végül franciaországi híreket közöl.

Ebből az időszakból ismerjük a család anyagi körülményeit, lánya és örököse, Varannai Kata később a saját végrendeletében (Gyulafehérvár, 1588. június 28.) egy a városfalakon kívül lévő Boldogasszony utcában lévő nemesi udvarházzal, egy allodiumról és a város Pappataka nevű szőlőhegyén fekvő szőlőről beszél, s megjegyzi, hogy ezeket az anyja vásárolta a királyi Magyarországból magával hozott 200 aranyból. Családi viták nyomait őrizheti az az igaztalannak tűnő, apját vádoló mondat, amely nem vesz tudomást Ilosvai kettős (egyházi és állami) jövedelméről: „mert atyám, nem hogy hozott volna ide, és keresett volna valamit, de az mi volt, azt is elköltötte.”⁴⁹ Az igaz, hogy az utolsó róla ismert adat is arról szól, hogy 1586. szeptember 14-én kölcsönt vett fel,⁵⁰ tehát nem lehetett a takarékos kálvinista polgár mintaképe.

1585-ben a királyi Magyarországon tört ki az a pestisjárvány, amely 1586 júliusára Erdélyt is elérte. Ebben az időszakban ez szinte minden évtizedben megtörtént, legutóbb 1577-ben pusztított. Az erdélyi fejedelemiség értelmiségét is óriási vérveszteség érte: a református oldalon elhunyt Beregszászi Lőrinc Péter váradi lelkész, Miskolci Casaeus János rektorral együtt, ugyanígy Gyulafehérvárott Ilosvai Benedek és az iskola rektora, Kassai Zsigmond Dávid.⁵¹ Nem világos, hogy a másik oldalon az Erdélyben tartózkodó 29 jezsuita közül tizennyolcan szintén meghaltak, s így a nagyrálátó terjeszkedési tervek kútba estek.⁵² Ilosvai Benedek halálának pontos idejét nem ismerjük, az biztos, hogy tehetséges pártfogoltja, Laskai Csókás Péter még 1586-ban a helyébe

⁴⁵ Laskai Csókás Péter: *Pigmentum originis sectae Iesuisticae* = Uő: *Theorematum de puro et expresso Dei verbo [...] examen et refutatio*. Genf, Iacobus Chouët, 1584. 395–432.

⁴⁶ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szerkesztette és gondozta Boér Hunor, Dobra Judit. Sepsiszentgyörgy 2003. (Kisebbségi Haza) 151.

⁴⁷ Théodore de Bèze levele Ilosvai Benedekhez. Genf, 1585. augusztus 2(4?). Országos Széchényi Könyvtár kéziratára. Fol. Lat. 2325. f. 6r–v.

⁴⁸ *Correspondance de Théodore de Bèze*. Recueillie par Hippolyte Aubert, publiée par Alain Dufour, Béatrice Nicollier et Hervé Genton. Tome XXVI (1585). Genève 2004 (Travaux d’Humanisme et Renaissance CCCXC).

⁴⁹ *Az erdélyi fejedelem királyi könyvei i. m.* 227.

⁵⁰ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I.* Közzétette Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kvár 2006. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) 176.

⁵¹ Ilosvait nem említi, de a másik hármat igen: Fegyverneki Izsák levele Johann Jakob Grynaeushoz. Sárospatak, 1587. június 23. = Szabó András *i. m.* (1989) 75.

⁵² A részletes veszteséglistákat lásd Lukács László *i. m.* (1976) 966–972.

lépett mint gyulafehérvári plébános, hogy aztán egy esztendő múlva, tragikusan fiatalon ő is kövesse mesterét a halálba.⁵³

Az 1580-as évek közepétől már név szerint ismerjük a református plébánosokat, sőt a beosztott lelkészek némelyikét is.⁵⁴ A vezető lelkészek mind külföldi egyetemeken is tanultak, s ugyanez vonatkozik az iskola rektoraira is. Kiemelkedik közülük Kassai Zsigmond Dávid (David Sigemundus Cassoviensis), aki Heidelbergben és Tübingenben is tanult (mint Martinus Crusius tanítványa), s előszót írt Nicodemus Frischlin egy vígjátékához és levelet Marcello Squarcialupi Cicero-kiadásához. Ezenkívül még egy latin nyelvű sztoikus dialógus és egy verses útleírás (hoedeporicon) szerzője.⁵⁵ Ha nem viszi el fiatalon a pestis, jelentős életmű maradhatott volna utána.

A jezsuita szerzetesek közül eleinte csak Leleszi János tartózkodott a fejedelemség székvárosában, kérésére 1580-ban Törös György is ide érkezett, ő prédikált a dominikánusok egykori templomában, amelyet a kolostorépülettel együtt megkapott a rend.⁵⁶ Először csak a rossz állapotú templomot tudták birtokba venni, mert a kolostorban laktak, más forrás szerint teljesen romos volt.⁵⁷ A jezsuiták tevékenységét részletesen ismerjük megőrződött levelezésükből, jelentéseikből és irataikból. Ugyan sűrűn utalnak a reformátusokra s a köztük lévő feszültségekre, azonban soha nem nevezik néven a lelkészeket és a tanárokat, azok csak „eretnekek” általános megnevezést kapnak. A gyermek Báthory Zsigmond nevelése kezdetben súlyos konfliktusokat gerjesztett a családon belül, ugyanis amit Leleszi megtanított neki, azt az anyja, Bocskai Erzsébet által naponta kétszer odahívott református lelkészek (köztük nyilván Ilosvai Benedek is) megpróbálták kitörölni, megcáfolni.⁵⁸ Azonban a jövőbeni fejedelem anyja egy kislány szülése közben gyermekével együtt 1581. február 15-én meghalt, s május 27-én követte őt idős férje, Báthory Kristóf is. A feleséget a székesegyházba temették, a férjet a jezsuiták templomába, később öccse, a lengyel király díszes síremléket építtetett neki.⁵⁹ Szántó (Arator) István atya az eset kapcsán Isten gondviseléséről beszélt, s azt állította, hogy ha a református feleség túlélte volna katolikus férjét, akkor kivette volna a jezsuiták kezéből a fia nevelését, s kiüzte volna őket az országból.⁶⁰ A kilencéves választott fejedelem, Báthory Zsigmond 1582-ben már teljesen a jezsuitáktól függött („totus dependet a nostris” – írták), s naponta átment tanulni a préposti palotába,⁶¹ amelyet a már három főből álló csapat kapott ideiglenes szállásul.⁶² Nem csoda, hogy az árván maradt és utólag teljesen az anyja ellen fordított gyermek felnőve képtelen volt házasesetre, s politikájával teljesen romba döntötte a fejedelemséget.

⁵³ MAMŰL VI. (2006). 399–401.

⁵⁴ Barts Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései*. Sopron, 1929; Gudor Kund Botond *i. m.* 108–109.

⁵⁵ MAMŰL V. (2006). 145–146; Hermann Wiegand: *Hoedoporica. Studien zur neulateinischen Reisedichtung des deutschen Kulturraums im 16. Jahrhundert*. Baden-Baden 1984. (Saecula spiritualia 12.) 270–277, 529–530.

⁵⁶ Ahogyan korábban jeleztem, nem teljesen biztos, hogy ez dominikánus kolostor volt. Az épületet és a mellette álló gótikus templomot 1898-ban lebontották. – A lebontás előtt készült fényképeit lásd: *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579–1613)*. Edidit Andreas Veress. Bp.–Veszprém 1921. 37.

⁵⁷ Lukács László *i. m.* (1976), 11*, 78, 126, 256.

⁵⁸ Uo. 348.

⁵⁹ Kovács András *i. m.* (2005) 248.

⁶⁰ Lukács László *i. m.* (1976) 193.

⁶¹ Kovács András *i. m.* (2005) 244. – Az épület a 16. század végén (vagy Bethlen Gábor idején) már összeépült a fejedelmi palotával.

⁶² Uo. 256.

1583-ban elindult az udvari iskola nyolc, eredetileg „eretnek” nemes ifjúval,⁶³ s egyre többen áttértek a városból is a katolikus vallásra (nyilván az udvartól függő emberek), a misék látogatottsága pillanatok alatt 300–400 főre duzzadt.⁶⁴ 1584-ben már nyolc főből állt a jezsuita kolostor, amelyet továbbra is az izületi betegséggel küszködő Leleszi János vezetett, de ebbe a létszámba beleértendők a szolgálók is.⁶⁵ Nemsokára megnyílt a nyilvános, városi iskolájuk, amelyben 1585-ben csaknem száz diákot tanítottak négy osztályban.⁶⁶ Megkezdődtek az előkészületek az egykori kolostor felújítására is, Massimo Milanési atya pontos alaprajzokat készített az épület állapotáról és átalakításának tervéről. Az 1586-os pestis, valamint a következő évek eseményei azonban megakadályozták a felújítás teljes véghezvitelét.⁶⁷ 1587-ben a súlyos vérveszteségek ellenére már tizenkét emberből állt a jezsuita kolostor, Milanésinek ugyan halálhírét keltették, de még élt és dolgozott.⁶⁸ Ilyen helyzetben érte az erdélyi jezsuita missziót a végső csapás, 1588-ban a többségében református és antitrinitárius erdélyi rendek csak azzal a feltétellel engedték az ifjú fejedelmet trónra lépni, ha kitiltja az országból kedvenceit, a jezsuitákat.

Epilógus: Báthory három év múlva, amikor már eléggé erősnek érezte magát, visszahívta a rendet az országba, s újra megnyílt a gyulafehérvári rendház. 1595-ben még a székesegyházat is elvette a reformátusoktól, akik így valószínűleg a külvárosba kényszerültek áttelepülni.⁶⁹ Az ezt követő háborús idők mégsem kedveztek az atyáknak, akik 1601-ben életüket féltve elmenekültek a városból.⁷⁰ 1603-ban ostrom közben leégett Gyulafehérvár nagy része, a székesegyház tető nélkül maradt. 1606-ban Báthory Zsigmond református nagybátyja, Bocskai István erdélyi fejedelmként ismét a reformátusoknak adta az egyelőre használhatatlan székesegyházat, meghagyva a kolostori templomot a jezsuitáknak.⁷¹ Miután a rendet ebben az évben újra kiűzték az országból, végül a kolostor is a reformátusok kezébe került, s ide költözött a református iskola.⁷²

Unitarians, Calvinists and Jesuits in Alba Iulia, 1557-1588

Keywords: Gyulafehérvár (Alba Iulia), unitarians, prince Sigismund John, calvinists, jesuits

Alba Iulia (Gyulafehérvár, Karlsburg) became the capital of the principality of Transylvania just being born. Its Hungarian inhabitants became Protestant, and from 1565 on they became the owners of the former Catholic episcopal dome. Influenced by prince Sigismund John and his court-physician, Giorgio Biandrata, the leading pastors and professors of the town (István Császmái, Pál Gyulai, Benedek Óvári, Gregor Wagner) had chosen the Unitarian Church,

⁶³ Uo. 613.

⁶⁴ Uo. 679.

⁶⁵ *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. I. (1551–1600)*. Edidit Ladislaus Lukács S. I. Roma 1978. (Monumenta Historica Societatis Iesu 117.) 429–430.

⁶⁶ Lukács László *i. m.* (1976) 11*.

⁶⁷ Uo. 976, 1036–1039; Kovács András *i. m.* (2005). 242–243, 246, 248.

⁶⁸ Lukács László *i. m.* (1978). 463–464.

⁶⁹ Kovács András *i. m.* (2005). 249.

⁷⁰ *Jezsuita okmánytár. I. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. Kiad. Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged 1995. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) 50–51.

⁷¹ Uo. 428.

⁷² Köszönettel tartozom Kovács Andrásnak és Szabó András Péternek, akik írásmat átolvasták és bizonyos pontokon javították.

instead of the Calvinist one. At this time the print of Raphael Hoffhalter was working in the town. The above mentioned prince wanted to found a new capital and a university, but his early death didn't let him to fulfil all these plans. The next prince, István Báthory, who belonged to the Catholic Church, wanted to restrict the spreading of the Unitarian faith. First he gave over the dome and the school to the Calvinists and invited from Hungary Benedek Ilosvai who became the leader of the collegiate church. The second step of this tact was – after 1579 – the appearance of the Jesuits in Transylvania and also in the capital; a Jesuit, János Leleszi became the tutor of Zsigmond Báthory before he became of age. In Alba Iulia the Jesuits founded a schola aulica and also a public school, and they got the building of the monastery and the church of the city, out of use since a long period. The plague year of 1586 destroyed brutally the intellectual circles of Transylvania and the noble orders of the country radically got rid of the Jesuits. Though the Jesuit order returned after three years, and the dome was also given to them, but the war years didn't support their activities, and for the long period of István Bocskai's Protestant rule they had to leave this region.